

ПОЧУТТЯ ЯК СКЛАДОВА РЕЛІГІЄЗНАВЧОЇ КОНЦЕПЦІЇ З. ФРОЙДА

Розглянуто основні положення осмислення релігійних почуттів З. Фройдом. Проводиться аналіз його поглядів на процес виникнення релігії, джерелом якої є амбівалентність почуттів. Розкриваються можливості психоаналізу З. Фройда в з'ясуванні сутності релігійних почуттів, їх функціональних виявів.

Ключові слова: Зігмунд Фройд, несвідоме, океанічне почуття, амбівалентність почуттів, тотем, табу.

В контексті сучасних цивілізаційних проблем особливо актуальним є звернення до внутрішнього світу людини, глибинних вимірів людської душі, які були привідкриті психоаналізом і вразили людство незбагненою гамою таїн несвідомого, творчого самоздійснення особистості в царині духовного. Несвідоме виступає тією сферою, яка об'єднує мислення і образність вираження, а, отже, її освоєння може означати для людини новий етап в духовному розвитку. Причому феномен несвідомого доволі неоднозначно розглядається у західноєвропейській думці, з одного боку, як локалізація усього негативного, а з іншого – як носій потенцій розгортання творчих здібностей та фундаментальних змін установок свідомості. Тому зрозумілим є інтерес до тих концепцій психоаналізу, які своє завдання вбачають у розкритті глибинної сутності людини із усіма проблемами, що зумовлені ірраціональним змістом психіки: інтуїціями, сновидіннями, релігійними почуттями тощо.

Актуальність дослідження релігійних почуттів обумовлена співіснуванням в одному культурному просторі величезної кількості релігійних форм, появою нових нетрадиційних релігійних рухів і екзотичних індивідуальних форм релігійності, ескалацією актів тероризму і воєн на релігійному ґрунті. Дослідження психоаналітичних аспектів релігійних почуттів уможлиблює з'ясування як сутності механізму їх формування, так і особливостей використання їх як засобу впливу в різноманітних технологіях.

Релігієзнавчим аспектам психоаналізу присвячені роботи, в яких досліджується несвідоме (Г. Велієва, К. Горяченко, М. Мамардашвілі, Д. Угриновича та ін.). До проблеми осмислення психоаналітичної концепції релігії З. Фройда звертаються Є. Арінін, М. Дронов, М. Попова, О. Предко, А. Руткевич, О. Савченко та ін. Проте відсутні роботи, в яких би досліджувалися релігійні почуття а контексті його психоаналізу. Отже, метою статті є з'ясування сутності почуттів як складової психоаналітичної релігієзнавчої концепції З. Фройда.

Проблему виникнення релігійних почуттів З. Фройд пов'язує з феноменом несвідомого. Він увів у науковий обіг уявлення про несвідоме як глибинну підвалину нашої душі, яке в подальшому ідентифікується як сукупність психічних процесів, станів, операцій, які не представлені у

свідомості людини, знаходячись поза полем її зору, поза досяжністю розуму та волі. Про своє відкриття З. Фройд писав: "Мы, однако, пришли к термину или понятию о бессознательном другим путем, а именно – обработкой опыта, в котором играет роль психическая динамика. Мы узнали, т. е. должны были признать, что есть сильные психические процессы или представления (здесь, прежде всего, важен квантитативный, значит, экономический момент), которые для психической жизни могут, иметь все те последствия, что и прочие представления, в том числе и такие последствия, которые могут быть вновь осознаны как представления, но они сами не осознаются... Короче говоря, тут вступает в действие психоаналитическая теория и заявляет, что такие представления не могут быть осознаны, так как этому противится известная сила; что в иных случаях они могли бы быть осознаны, и тогда было бы видно, как мало они отличаются от других, признанных психических элементов" [1, с. 96–97].

За З. Фройдом, система почуттів формується та функціонує в системі трьохскладової моделі психіки. Працюючи над цією проблемою, він зазначав, що "Воно" – це кладова бажань, пригнічених думок, які витіснені зі свідомості, однак намагаються отримати вираз, незважаючи на моральні приписи; "Я" – це та особистісна сфера, яка, з одного боку, формується в боротьбі з "Воно" і "Над-Я", а з іншого – намагається забезпечити стабільність суб'єкта завдяки віднаходженню компромісу між силами "Воно" та "над-Я"; "над-Я" – це норми, які були вироблені людством упродовж історії; це своєрідний носій ідеалу. При цьому людське "Я" постійно піддається тиску сили пристрастей з боку несвідомого; ці пристрасті неприйнятні для людини – вона не бажає їх визнавати, але й не здатна їх позбутися. "Функциональная важность «Я» выражается в том, что в нормальных случаях оно владеет подступами к подвижности. В своем отношении к «Оно» оно похоже на всадника, который должен обуздать превосходящего его по силе коня; разница в том, что всадник пытается сделать это собственными силами, а «Я» – заимствованными. Если всадник не хочет расстаться с конем, то ему не остается ничего другого, как вести коня туда, куда конь хочет; так и «Я» превращает волю «Оно» в действие, как будто бы это была его собственная воля" [2]. Відтак "Воно" – це примхливий кінь, який скаче назустріч задоволенню. "Я" – це людина, яка за допомогою "над-Я" (норми і правила, які прийнятні в суспільстві) намагається приборкати "Воно", ввести його в контекст загальнолюдських цінностей. Отже, чуттєва сфера людини постійно піддається тиску, проблематизуючи як душевне, так і духовне життя людини.

Проблему виникнення релігії З. Фройд пов'язував з амбівалентністю почуттів, які немовби виконують роль пускового механізму її започаткування. Як і при розгляді історії первісного суспільства і людської культури в цілому, він опирається на Едіповий комплекс, згідно з яким Едіп, ставши царем, убив свого батька і одружився на власній матері. З. Фройд вважав, що Едіповий конфлікт постійно відтворюється в ряду поколінь людей, як основа для проєкції особистого божества. Мислитель зазна-

чав, що, усвідомивши свою провину після вбивства батька в первісній орді, сини потрапили в таку психологічну ситуацію, коли під впливом амбівалентних почуттів самі наклали заборону на те, чого так посилено домогалися раніше.

Причому витіснення – не автоматичний процес, а особлива психічна діяльність, нехай навіть несвідома. Адже витіснення – це не занурення певних змістів в деякий більш глибокий шар, а особлива зашифровка цих змістів, тобто особливий діяльно-семіотичний процес. В результаті перед свідомістю та її феноменами залишаються тільки зашифровані "повідомлення", ключ від яких може бути знайдений лише в ході психоаналізу, оскільки свідомість переозначає явище таким чином, що не впізнає його дійсного змісту.

В результаті здійснення так званого психологічного зсуву сини на місце батька поставили тотем. Амбівалентність почуттів спонукає до виникнення релігії, яка спершу виступила у формі тотемізму. Причому, тотемічна релігія сприймається З. Фройдом як своєрідний спосіб заспокоєння суперечливих почуттів людини заглибити провину за вчинене злочинне діяння. Отже, амбівалентне відношення до батька змушує синів, з одного боку, ставити його на місце тотема, а, з іншого – самому ставати тотемом. За З. Фройдом, тотем є своєрідним прабогом, який виконує функції адаптації. "Психоанализ открыл нам, что животное-тотем действительно является заменой отца и этому соответствует противоречие, что обычно запрещается его убивать и что умерщвление его становится праздником, что животное убивают и все же оплакивают его. Амбивалентная направленность чувств, которой и теперь отличается отцовский комплекс у наших детей и часто сохраняется на всю жизнь у взрослых, переносится на замену отца в виде животного тотема" [3].

Початковою, травмуючою обставиною є почуття провини, викликане "Едіповим комплексом". Як у житті індивіда, так і в житті людського роду мали місце аналогічні події сексуально-агресивного змісту. Вони були витіснені зі свідомості, забуті, але потім виявили себе як невротичні симптоми, наслідками яких є релігійні феномени. Вина за вбивство батька і прагнення володіти матір'ю в результаті невротичних спотворюючих тенденцій призводять до шанування батька у вигляді заміщувача символу – тотема і до подальшого обожнювання його образу. В праці "Леонардо да Вінчі. Спогад дитинства" (1910) він зазначає: "Психоанализ научил нас видеть интимную связь между отцовским комплексом и верой в Бога; он показал нам, что личный бог психологически – не что иное, как идеализированный отец, и мы наблюдаем ежедневно, что молодые люди теряют религиозную веру, как только рушится для них авторитет отца" [4]. Причому, почуття "вплетені" як у процес виникнення, так і в механізм формування та функціонування релігії. Відтак, релігійні почуття виникають як результат психічної діяльності людини, зокрема як конструкт релігійних уявлень.

Отже, почуття слугують джерелом виникнення релігії, зокрема, як зазначав З. Фройд, тотемічної релігії. Щоправда, в працях З. Фрейда

зустрічається термін, з яким пов'язуються витоки релігії, зокрема, це – "океанічне почуття". Це поняття було використано французьким письменником Р. Роланом в одному з листів З. Фройд, в якому він висловив свої міркування з приводу оцінки релігії як ілюзії, даної засновником психоаналізу в роботі "Майбутнє однієї ілюзії" (1927). Шкодюючи про те, що З. Фройд не віддав належне справжньому, на його думку, джерелу релігійності, Р. Роллан зауважив, що океанічне почуття виявляється у багатьох людей, воно ніколи не покидало його самого, і на підставі цього почуття людина може називати себе релігійною, навіть якщо вона не сприймає релігію. У роботі "Невдоволення культурою" (1930) З. Фройд зробив спробу осмислити сутність океанічного почуття. Особистий досвід не переконав З. Фройда в тому, що океанічне почуття є джерелом релігії. Не заперечуючи на цій підставі факту наявності подібного почуття у інших людей, він поставив в той же час питання про те, наскільки вірно воно тлумачиться і чи може вважатися виток релігійних вірувань. До речі, Р. Отто вважав такі переживання джерелом релігії, зокрема, головне з них – це почуття *Mysterium Tremendum* -- почуття великої страхітливої таємниці, яка призводить душу в заціпеніння і подив, приголомшуючою і в той же час притягальною силою, що тягне до себе. "Це почуття може пронизувати душу м'яким потоком, у формі заспокійливо ширяючої заглибленості в молитву. Воно може своєю невпинною даністю потрясати душу, а потім трепет її залишає і вона знову повертається в профанне. Несподіваними спалахами, поривами воно може вириватися з душі. Воно здатне призводити до дивного хвилювання, захвату, захоплення й екстазу. У нього бувають дикі й демонічні форми. Воно може кидати в якийсь майже примарний жах і тремтіння. Йому можуть передувати грубі й варварські ступені й прояви, що переходять у тонкий передзвін і просвітленість. Воно може стати тихим, смиренным здриганням і онімінням тварі перед ... – так, перед чим? Перед тим, що в невимовній таємниці височить над усяким творінням" [5]. Отже, в Р. Отто таке почуття приваблює людину своєю нескінченністю та вічністю, манить поринути в глибини світової реальності. Ця гама незбагнених переживань впливає на життя людини, її духовний світ, вносить в життя людини повноту і красу і дає її сили для мужності, героїзму та любові. Це почуття призводить душу в заціпеніння, подив і водночас тягне до себе, охоплює зачаровуючою силою, що призводить до запаморочливого сп'яніння. Натомість З. Фройд вважав, що почуття може служити джерелом енергії лише тоді, коли воно вмотивоване сильною потребою. В цьому відношенні релігійна потреба виводилася З. Фройдом не з океанічного почуття, а з дитячої безпорадності і пов'язаного з нею обожнювання батька. Разом з тим, З. Фройд допускав, що в подальшому це почуття виявилось пов'язаним з релігією. З. Фройд зазначає: "Я могу себе представить, что «океаническое» чувство вошло во взаимосвязь с религией позднее. Это чувство единства со Вселенной – а в этом заключается его идейное содержание – может рассматриваться

нами как первая попытка религиозного утешения, как некий способ отрицания опасности, которую «Я» обнаруживает в виде угрозы со стороны внешнего мира" [6].

За З. Фрейдом, джерелом релігійних почуттів виступає також культура, яка побудована на придушенні сексуальних потягів людини. Культурні обмеження мислитель поділяє, з одного боку, на загальнолюдські, які є найбільш древніми, вродженими й фундують негативну реакцію на культуру, а з іншого – ті, які притаманні певним групам людей. В процесі розвитку психіки загальнолюдські заборони піддаються зміні – людина відмовляється від первинних потягів, що уможливує перехід від зовнішнього до внутрішнього обмеження, включення його в "над-Я". Отже, змінюється відношення людини до культури: із супротивника вона стає її носієм. "Божественная задача состоит теперь в том, чтобы выравнять изъяны и вред культуры, принимать во внимание страдания, которые люди причиняют друг другу в совместной жизни, и наблюдать за выполнением предписаний культуры, которые так плохо соблюдаются людьми. Теперь самим предписаниям культуры сообщается божественное происхождение, их возвышают над человеческим обществом и распространяют на природу и мировые события" [7]. Інша група заборон – групова – викликає задріть до інших груп, що спонукає до невдоволення культурою. В цьому відношенні З. Фрейд виокремлює систему психологічного арсеналу культури, яка виконує компенсаторну функцію щодо невдоволення, викликаного заборонами. Одним із таких компенсаторних стримувачів і виступають релігійні уявлення, витоки яких укорінені в амбівалентності почуттів. Отже, З. Фрейд підкреслює, що людські інстинкти, які зазнали витіснення, згодом проявляються в релігійних уявленнях. З. Фрейд зазначав, що амбівалентне поле почуттів, слугуючи підґрунтям виникнення релігії, проявляється в механізмі формування комплексів: рання травма – витіснення травмуючих образів – заміщення їх у свідомості ілюзією-компенсацією, тобто здійсненням бажання в мріях. В цьому контексті релігійні уявлення, "выдающие себя за научные положения, не являються конденсатом опыта или конечным результатом мышления; это – иллюзии, исполнение древнейших, сильнейших, настоятельнейших желаний человечества; тайна их силы в силе этих желаний" [8]. На думку З. Фрейда, релігійні уявлення, вчення – це ілюзії, які не мають доказів, проте ілюзія – це не те ж саме, що й омана; ілюзія не обов'язково є помилковою, тобто нереалізуючою або суперечливою щодо реальності. "Мы, следовательно, верой называем иллюзию, в мотивировке которой доминирует исполнение желаний, причем обходим вниманием отношение веры к действительности так же, как и сама иллюзия согласна обходиться без засвидетельствований достоверности" [9].

З. Фрейд зазначає, що в релігії проявляються інфантильні потреби і переживання індивідів. Він проводить паралель між релігійною людиною і невротиком. У роботі "На'язливі дії та релігійні обряди" (1907) З. Фрейд підкреслює, що релігійні церемоніали аналогічні нав'язливим

діям невротиків. По-перше, нав'язливі дії та релігійні обряди утворюються на тлі внутрішніх заборон, які можуть стосуватися найнікчемніших дрібниць, які, однак, повинні виконуватися найскрупульознішим чином, оскільки в іншому випадку все потрібно повторити спочатку. По-друге, вони виконують, з одного боку, захисну функцію – не піддаватися спокусі, а з іншого – упереджують від очікуваного нещастя. По-третє, ці дії супроводжуються сумнівами, тривогою, страхом зробити що-небудь не так. Причому, за З. Фройдом, мотивація поведінки релігійної людини та невротика укорінена в несвідомому. З. Фройд приходить до висновку, який став знаменитим афоризмом: "Невроз навязчивості следует понимать как патологический эквивалент религиозно-образования, невроз – как индивидуальную религиозность, а религию – как универсальный невроз навязчивости" [10].

З. Фройд чітко окреслив місце і роль тривоги в клініці неврозів і зробив досить успішну спробу пояснення її психодинамічних механізмів. Він виокремив кілька різновидів невротичної тривоги. По-перше, це знаменита вільноплаваюча тривога; по-друге, фобічна тривога і, по-третє, нападopodobна тривога, еквівалентна тому стану, що зустрічається при сучасних "панічних атаках". Тривога, як психічний стан, включає в себе такі складові, як суб'єктивні почуття напруги, неспокою, хвилювання, побоювання, а також ознаки активації вегетативної нервової системи. Тривожність, як особистісна властивість, характеризує відносно стійку для людини "схильність тривожитися", тобто схильність сприймати стресогенні ситуації як небезпечні або загрозливі. "... Визначальним у тривозі є переживання емоційного дискомфорту, пов'язане (або наповнюване) з очікуванням неблагополуччя, передчуття небезпеки, що загрожує. На відміну від страху, як реакції на конкретну, реальну небезпеку, тривога – переживання невизначеної, дифузійної, безоб'єктної загрози" [11]. За З. Фройдом, неусвідомлюване бажання вмє обходити заборони за допомогою заміщаючих об'єктів, а напруга, що панує при цьому в психічній сфері, проявляється в компромісних діях – каятті та прагненні спокутувати провину. Отже, тривога є одним із проявів релігійних почуттів, виступаючи, з одного боку, певною реакцією на порушення заборони, а з іншого – передвісником, передчуттям небезпеки.

Таким чином, витоки релігійних почуттів З. Фройд, з одного боку, віднаходить в "батьківському комплексі", оскільки всемогутній, справедливий Бог є сублімацією ранніх дитячих уявлень про батька і матір, а з іншого – в культурних заборонах, так як пригнічені сексуальні та агресивні потяги згодом сублімуються в релігію.

З. Фройд називає невроз "хворобою табу". При нав'язливості заборони настільки ж загадкові і невмотивовані (наприклад, заборона дотуку), як і табу – вони виникають внаслідок загрози покарання. При цьому відносно одного і того ж об'єкта проявляється амбівалентна поведінка. Це означає, що один елемент (наприклад, заборона) усвідомлюється, другий же (наприклад, бажання) залишається в несвідомому людини.

3. Фрейд вважав, що з проблемою почуттів пов'язаний такий феномен, як совість. Совість виникає як відгук на амбівалентність почуттів, як усвідомлення провини за порушення табу. "... Совість также, вероятно, возникает на почве амбивалентности чувств из вполне определенных человеческих отношений, с которыми связана эта амбивалентность, и при условиях, имеющих значение для табу и для невроза навязчивости, а именно один член внутренне противоречивой пары бессознателен и поддерживается в вытесненном состоянии благодаря насильственному господству другого" [12]. Табу – це веління совісті; його порушення викликає почуття провини як совісного страху. Почуття провини пов'язане з феноменом страху. При цьому стан, як "совісний страх", суголосний "страху божому". 3. Фрейд підкреслює: "Страх є відповіддю на ризик" [13]. Провівши розмежування між боязню, переляком і страхом, він зазначає: "На мій погляд, страх – це певний стан, від незалежний від об'єкта, тоді як при боязні вся увага спрямована на об'єкт. Натомість переляк, здається має осібне значення, а саме: це стан, спричинений несподіваною небезпекою, якому не передувала готовність до страху" [14]. Отже, боязнь означає певний стан очікування небезпеки і приготування до неї, якщо навіть вона невідома. Переляк – стан, що виникає при небезпеці, коли людина до неї непередбачена. Від переляку людина захищається страхом. Страх припускає об'єкт, якого бояться. Отже, почуття як певна "відповідь" на табу, проявляючись у різних формах, виступають підґрунтям виникнення совісті як морально-етичного регулятиву людини.

Таким чином, за 3. Фрейдом, по-перше, амбівалентний характер почуттів є джерелом виникнення релігії та морально-етичних регулятивів людини. По-друге, релігійні почуття аналогічні ірраціональним станам: маренням, маячним нав'язливим ідеям. По-третє, релігійні почуття фіксують відповідну реакцію людини, її позитивний чи негативний відгук на випробуване переживання. По-четверте, вони формують певні форми сприйняття й емоційної досвіду від покоління до покоління. Відтак, психоаналітичне осмислення релігійних почуттів 3. Фрейдом дозволяє розкрити механізм їх формування, відкриває нові горизонти в осягненні релігії як психологічного феномену.

Список використаних джерел:

1. Фрейд З. "Я" и "Оно" / З. Фрейд // По ту сторону принципа удовольствия. Я и Оно. – М. : ООО "Издательство АСТ" ; Харьков : Фолио, 2004. – С. 96–97.
2. Там само. – С. 112.
3. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии // Фрейд З. Тотем и табу : сб. – М. : Олимп ; ООО "Изд.-во АСТ-ЛТД", 1998. – С. 163.
4. Фрейд З. Леонардо да Винчи. Воспоминание детства // Фрейд З. Тотем и табу : сб. – М. : Олимп ; ООО "Изд.-во АСТ-ЛТД", 1998. – С. 266.
5. Otto R. Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen. – München : Verlag C. H. Beck, 1963. – Bremen (Nachdruck), 2004. – S. 13–14.
6. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой // Фрейд З. Психоаналитические этюды. – М. : ООО "Издательство АСТ", 2004. – С. 121.
7. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Фрейд З. Тотем и табу : сб. – М. : Олимп ; ООО "Изд.-во АСТ-ЛТД", 1998. – с. 363.
8. Там само. – С. 374.
9. Там само. – С. 376.
10. Фрейд З. Навязчивые действия и религиозные отправления / З. Фрейд // Человек Моисей: психология религии / пер. с нем. А. М. Бо-

ковиков. – М. : Академический Проект, 2007. – С. 12. 11. Малкова Е. Е. Тревожность и развитие личности : монография / Е. Е. Малкова. – СПб. : Изд-во РГПУ им. И. А. Герцена, 2013. – С. 19. 12. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии // Фрейд З. Тотем и табу : сб. – М. : Олимп ; ООО "Изд.-во АСТ-ЛТД", 1998. – С. 90. 13. Freud S. Hemmung, Symptom und Angst / S. Freud. – Internationaler Psychoanalytischer Verlag Leipzig Wien Zurich, 1926. – S. 101. 14. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / Зігмунд Фрейд. – К. : Основи, 1998. – С. 399–400.

Надійшла до редколегії 28.08.2014

Д. Е. Предко

ЧУВСТВО КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ РЕЛИГИОВЕДЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ З. ФРОЙДА

Рассмотрены основные положения осмысление религиозных чувств З. Фрейдом. Проводится анализ его взглядов на процесс возникновения религии, источником которой является амбивалентность чувств. Раскрываются возможности психоанализа З. Фрейда в выяснении сущности религиозных чувств, их функциональных проявлений.

Ключевые слова: Зигмунд Фрейд, бессознательное, океаническое чувство, амбивалентность чувств, тотем, табу.

D. Ye. Predko

FEELINGS OF AS PART OF THE RELIGIOUS CONCEPT OF S. FREUD

The article examines the substantive provisions of understanding religious feelings of S. Freud. The author provides analysis of his views on the origin of religion, the source of which is ambivalent feelings. It reveals the possibility of S. Freud's psychoanalysis to clarify the essence of religious feelings, their functional expressions.

Keywords: Sigmund Freud, the unconscious, oceanic feeling, ambivalent feelings, totem, taboo.